

Φώτης Τερζάκης

Μια απάντηση στην κριτική του κ. Ευτ. Μπιτσάκη για το βιβλίο μου: *Η διαλεκτική επαναπροσδιορισμένη*

Η ενασχόληση του κ. Ευτύχη Μπιτσάκη (*Ουτοπία*, τ. 23, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1997) με το πρόσφατο βιβλίο μου είναι οπωσδήποτε ευπρόσδεκτη, γιατί εμφορείται καταφανώς από καλές προθέσεις και γιατί δίνει αφορμή να συζητηθούν προβλήματα θεωρητικά στα οποία η λεγόμενη επικαιρότητα, χειραγωγούμενη ασφυνκτικά από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στρέφει σήμερα την πλάτη. Παρόλ' αυτά, πρέπει να πω (και παρόλο το σεβασμό που τρέφω απέναντι στο πρόσωπο του κ. Μπιτσάκη για την εργατικότητα του και για τη συνεπή εκ μέρους του καλλιέργεια ενός ορισμένου τομέα της φιλοσοφικής σκέψης) ότι είναι εξαρχής παγιδευμένη σε ένα δογματισμό θεολογικού σχεδόν χαρακτήρα και επιπλέον αφόρητα παρωχημένο.

Η κριτική, ακόμα και η αρνητική ή αποδομητική, έχει πάντοτε μεγάλη αξία για τις θεωρητικές συζητήσεις, επειδή αναγκάζει όλες τις πλευρές να επανεπεξεργαστούν τις αφετηριακές τους θέσεις οδηγώντας σε μια πλούσια ανακίνηση ιδεών και προβλημάτων που υπερβαίνει τις ατομικές ικανότητες ή προθέσεις. Για να είναι αντάξια του ονόματός της, όμως, η κριτική πρέπει να πληροί με την πιο αυστηρή έννοια δύο προϋποθέσεις: *πρώτο*, να κατανοεί αυτό που διαβάσει και να είναι σε θέση να ανασυνθέσει σωστά την άποψη με την οποία θα συμφωνήσει ή θα διαφωνήσει· *δεύτερο*, να κρίνει ένα έργο σύμφωνα με τις προθέσεις ή τις αξιώσεις που το ίδιο προβάλλει —τις οποίες βεβαίως δεν είναι υποχρεωμένος να συμμερίζεται ο κριτικός— και όχι σύμφωνα με μια πρόθεση που θα του επιβληθεί από τα έξω, με τρόπο αυταρχικό, ως εάν, αντιστρόφως, ήταν ο συγγραφέας υποχρεωμένος να συμφωνεί με τις προθέσεις του κριτικού. Σε σχέση και με τις δύο αυτές προϋποθέσεις, ωστόσο, είμαι υποχρεωμένος να παρατηρήσω, με τη σειρά μου, ότι αποτυγχάνει η κριτική του κ. Μπιτσάκη.

Οι παρανοήσεις στον τρόπο που ο κ. Μπιτσάκης διαβάσει το βιβλίο μου είναι πολλές —και το να ανασκευάσω καθεμιά ξεχωριστά θα απαιτούσε ένα κείμενο της ίδιας έκτασης με το βιβλίο. Παρόλο που αυτό δεν μπορεί να γίνει εδώ, θα προσπαθήσω να θίξω τις κυριότερες. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου με ενδιαφέρει να ανακατασκευάσω με όσο το δυνατόν οικονομικότερο τρόπο τα θεμελιώδη μοντέλα της διαλεκτικής (μαρξιστικής ή μη αυτοσυνείδητα μαρξιστικής) με βάση τα οποία διεξήχθη μια φιλοσοφική συζήτηση στη δυτική, κυρίως, Ευρώπη τις τελευταίες δεκαετίες. Αυτή η έννοια της διαλεκτικής προέρχεται μεν από τον Μαρξ και συνδέθηκε με το μαρξισμό, ερμηνεύτηκε όμως κατά διαφορετικούς τρόπους από διάφορες παραδόσεις. Από τη στιγμή που με ενδιαφέρουν τα μοντέλα αυτών των διαφορετικών εκδοχών της διαλεκτικής, δεν είμαι υποχρεωμένος ούτε να αναφερθώ μόνο

στους μαρξιστές συγγραφείς, ούτε σε όλους τους μαρξιστές συγγραφείς, εφόσον η ερμηνεία τους μπορεί να αναχθεί σε ένα από τα μοντέλα που έχω ήδη παρουσιάσει —παρόλ' αυτά δεν αποσιωπώ, όμως με κατηγορεί ο κ. Μπιτσάκης, τον Ανρί Λεφέβρ, που προφανώς δεν είδε να αναφέρεται στην αρχή της σημ. 2, μαζί με τους Γκολντμάν, Μάρκοβιτς και Κόζικ, τους οποίους φαίνεται μάλλον να απαξιώνει με τα λόγια «δεν αντιπροσωπεύουν ούτε μέρος του φάσματος της μαρξιστικής σκέψης» (σ. 164). Ακόμα, δε θεωρώ τον Λεβί-Στρως και τον Αλτουσέρ «εχθρούς του μαρξισμού» (σ. 161), αλλά φορείς μιας θεωρητικής πρότασης που ακυρώνει ένα ορισμένο μοντέλο της μαρξιστικής διαλεκτικής το οποίο είχα ήδη παρουσιάσει, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει· ακόμα, η διαλεκτική εναντίον της οποίας στράφηκαν οι λεγόμενοι αποδομιστές κ.λπ. εκτιμώ ότι είναι η μαρξιστική διαλεκτική, όπως τουλάχιστον εκείνοι κατανοούσαν το μαρξισμό —και σ' αυτό το σημείο πράγματι αναφέρομαι στη μαρξιστική διαλεκτική, παρά την ενάντια εκτίμηση του κ. Μπιτσάκη (σ. 162)· και αμέσως πιο κάτω, όταν γράφω ότι «η διαλεκτική δεν υπεισήλθε στη συζήτηση ούτε καν ως σκιάδης αντίπαλος», δεν εννοώ ότι οι μαρξιστές δεν απάντησαν, όπως εσφαλμένα κατόνοησε ο κ. Μπιτσάκης, αλλά ότι η ιδέα της διαλεκτικής εναντίον της οποίας έβαλλαν οι συγκεκριμένοι πολέμοί της ήταν εξασθενής προϊόν παρανόησης εκ μέρους τους.

Ας μου επιτραπεί όμως να συνεχίσω, γιατί οι παρανοήσεις του κ. Μπιτσάκη αυξάνονται εκθετικά όσο πλησιάζει το τελευταίο —και ομολογουμένως πιο απαιτητικό— μέρος του βιβλίου. Ο «θαυμασμός για τον Πλάτωνα» (σ. 162) που μου αποδίδεται δεν είναι καθόλου θαυμασμός (όποιος έχει σκύψει με προσοχή πάνω από τη σκέψη μου θα δει ότι είναι ριζικά αντιπλάτωνική), αλλά μια ψύχραιμη εκτίμηση της κεφαλαιώδους σημασίας που έχει η πλατωνική σκέψη για όλη τη λεγόμενη δυτική φιλοσοφία· και το να μου προσάπτει κανείς λήθη του Ηρόδωτου (σ. 163), συνιστά σχεδόν κακή προαίρεση, αν σκεφτεί ότι ένα απόσπασμα του Ηρόδωτου κοσμεί ως προμετωπίδα το βιβλίο μου, και αν λάβει υπόψη του την παρατήρησή μου για τη σημασία της μεσολάβησης της πρώιμης ελληνικής κοσμολογίας (σελ. 68 του βιβλίου μου και σημ. αρ. 33) για τη μεταφύτευση ενός αρχαϊκού μοντέλου σκέψης, από το οποίο υποστηρίζω ότι προέρχεται η διαλεκτική, σε ένα κομμάτι της αθηναϊκής σοφιστικής, που φτάνει μέχρι τον ίδιο τον Πλάτωνα.

Το πρόβλημα της θεμελίωσης της διαλεκτικής ως αντίποδα της εριστικής και η ιδέα ενός καθολικού, «κοινού» συμφέροντος που είναι βαθύτερο από τις επιφανειακές έριδες είναι ζήτημα τεράστιας θεωρητικής σημασίας που δεν μπορώ να πραγματευτώ διεξοδικά εδώ. Ο αφορισμός όμως του κ. Μπιτσάκη ότι η άποψή μου «προφανώς αντιφάσκει με τη μαρξιστική αντίληψη της αντίφασης» (σ. 163) πιθανόν δείχνει ότι δεν κατάλαβε τι ακριβώς εννοώ· διότι αυτό ακριβώς είναι το θέμα που συζητάει ο Λούκατς όταν στο *Ιστορία και ταξική συνείδηση* προσπαθεί να δείξει ότι το προλεταριάτο δε δρα για λογαριασμό ενός επιμέρους συμφέροντος που είναι αντίστοιχο, αν και διαφορετικό, με εκείνο της κεφαλαιοκρατικής τάξης, αλλά είναι αντίθετα ο φορέας της απελευθέρωσης ολόκληρης της κοινωνίας. Λυπάμαι που δεν μπορώ να αναπτύξω περισσότερο εδώ αυτό το επιχείρημα*. Το ζήτημα τώρα του αν ο συσχετισμός ορισμένων μοντέλων σκέψης με αντίστοιχες μορφές κοι-

* Για περισσότερες διευκρινίσεις σ' αυτό το θέμα μπορεί να δει κανείς τα κεφάλαια «Κοινωνικά κινήματα»

νωνικής εμπειρίας συνιστά «άμεση αναγωγή» (σ. 163) είναι απαντημένο από τον ίδιο τον τρόπο που χειρίζομαι το πρόβλημα της διαμεσολάβησης των ιδεών και της μεταφύτευσής τους σε διαφοροποιημένα κοινωνικά περιβάλλοντα, πράγμα που βεβαίως απαιτεί μια προσεκτική ανάγνωση προκειμένου να αναδειχτεί. Το λέω αυτό γιατί υποψιάζομαι ότι η «άμεση αναγωγή» μπορεί να βρίσκεται στην ανάγνωση του κριτικού μου· κάτι τέτοιο, για παράδειγμα, δείχνει η διατύπωση «αναζητεί τις ρίζες της διαλεκτικής... στις κοινωνικές συνθήκες των ινδοευρωπαϊκών φύλων» (σ. 163), πράγμα που ολοφάνερα δεν κάνω· δείχνω, αντίθετα, ότι οι ινδοευρωπαϊκές τριάδες δεν είναι συγγενείς με τη διαλεκτική δομή, αφού αντανακλούν μια ιεραρχική οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων. Και αν η συγγένεια του λειτουργικού τριμερισμού των Ινδοευρωπαίων με ορισμένα αφηρημένα σχήματα που κληρονόμησε η δυτική φιλοσοφική παράδοση είναι «άμεση διαχρονική αναγωγή» (σ. 163), τότε η επίκριση θα πρέπει να στραφεί και προς ένα μαρξιστή θεωρητικό τον οποίο ο κ. Μπιτσάκης φαίνεται να εκτιμά, τον Ανρί Λεφέβρ, και το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του *Χέγκελ-Μαρξ-Νίτσε*, ή το βασιλείο των σκιών, με τίτλο «Οι τριάδες» (το βιβλίο υπάρχει μεταφρασμένο στα ελληνικά από τις εκδόσεις Ράππα, 1980).

Εν πάση περιπτώσει, είμαι διατεθειμένος να αναγνωρίσω ότι στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου μου εκτίθεται μια θεωρητική πρόταση αρκετά παράτολμη, με τρόπο υπερβολικά συμπυκνωμένο από την άλλη μεριά, σχεδόν κωδικογραφικό, έτσι που είναι δύσκολο ο αναγνώστης να την παρακολουθήσει στις λεπτές περιπλοκές της, αν δεν αναλύσει πολύ προσεκτικά διατυπώσεις πυκνές οι οποίες είναι προϊόν αρκετών χρόνων σκέψης και μελέτης, και αν επιπλέον δεν είναι εξοικειωμένος με τη σχετική ανθρωπολογική βιβλιογραφία στην οποία ενδεικτικές και μόνο παραπομπές υπάρχουν εδώ. Οι παρανοήσεις είναι λοιπόν αναπόφευκτες, ακόμα και για έναν καλοπροαίρετο αναγνώστη, και εδώ έγκειται ακριβώς η σημασία του διαλόγου, του μόνου μέσου που μπορεί να τις αποσαφηνίσει και να δημιουργήσει ένα πλαίσιο γόνιμης ανταλλαγής. Αν υπάρχει κάτι το οποίο θεωρώ ασυγχώρητο στην κριτική του κυρίου Μπιτσάκη, λοιπόν, δεν είναι οι ενδεχόμενες παρανοήσεις του· είναι κάτι άλλο, πολύ πιο σοβαρό: το ότι κρίνει το βιβλίο μου με βάση μια πρόθεση που το ίδιο δεν έχει.

Εξηγούμαι: η όλη κριτική του κ. Μπιτσάκη εκτυλίσσεται στον τόνο που δίνει η εξής πρόταση: «Αλλά όταν σήμερα επιχειρούμε να “επαναπροσδιορίσουμε” τη διαλεκτική, προφανώς βασικός στόχος μας θα έπρεπε να είναι ο επαναπροσδιορισμός της μαρξιστικής διαλεκτικής» (σ. 161)· με βάση αυτή τη θέση συμπεραίνει ότι το εγχείρημά μου «έχει αστοχήσει» και ότι «δεν άγγιξε καν το θέμα» (σ. 164). Ποιο είναι όμως το δικό μου θέμα; Με την άδεια του κ. Μπιτσάκη, έγραψα ένα βιβλίο για να δείξω ότι ακριβώς η διαλεκτική, ως τύπος θεωρίας συνδεδεμένος καταστατικά με ένα απελευθερωσιακό πρόταγμα της κοινωνίας, δεν πρέπει να ταυτίζεται ειδικά με το μαρξισμό· και αυτό επειδή για μένα ο «μαρξισμός» δεν είναι ένα ομοιογενές σώμα ιδεών, και παρόλο που μέσα του περιλαμβάνει όντως αυθεντικές ριζικές ελευθεριακές προοπτικές, περιλαμβάνει επίσης εξουσιαστικές μορφές ιδεολογίας

και «Μια απάντηση για τα κοινωνικά κινήματα» στο βιβλίο μου *Οι αντίποδες του '60 - Πίσω από τη διαφορούμενη έννοια του μεταμοντερνισμού και μέσα από τα «νέα» κοινωνικά κινήματα*, εκδ. Πόρσιμα, Αθήνα 1992.

ταυτόσημες, από πολιτική άποψη, μ' αυτές των αντιπάλων του. Και τα δύο αυτά στοιχεία, κατά τη γνώμη μου πάντα, μπορούν να ανιχνευθούν στη σκέψη του Καρλ Μαρξ, και αν πρέπει να διασωθεί η προοπτική η οποία εμένα τουλάχιστον ενδιαφέρει, πρέπει να ερμηνεύσουμε αυτή τη σκέψη αντίθετα από τον τρόπο που την ερμήνευσαν οι Ένγκελς, Κάουτσκι, Λένιν κ.λπ. Στη σκέψη αυτών των τελευταίων, για άγνοια της οποίας με κατηγορεί ο κ. Μπιτσάκης, εγώ διαβλέπω μια αποκρουστική μορφή ιδεολογίας η οποία επρόκειτο να παγιδεύσει από τα πρώτα της βήματα την απελευθερωσιακή βλέψη του εργατικού κινήματος, οδηγώντας σε γραφειοκρατικά κράτη-εκτρώματα που στην ιεραρχική τους δομή επρόκειτο να ενταφιαστεί το ευαίσθητο άνθος της ελευθερίας, που στην πολιτική γλώσσα σημαίνει: αυτοδιαχείριση σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας, δημοκρατία όλων των τάσεων και αναγνώριση των δικαιωμάτων στη διαφορά, απελευθέρωση του κοινωνικού σώματος από τον καταναγκαστικό ζυγό της ετερόνομης εργασίας και από το πρόταγμα του παραγωγισμού. Μπορεί ο κ. Μπιτσάκης να εκτιμάει διαφορετικά τα συγκεκριμένα πολιτικά γεγονότα —και έχει κάθε δικαίωμα να εκθέσει τη διαφωνία του στη συζήτηση— αυτό όμως σε καμιά περίπτωση δε συνιστά αποτυχία της δικής μου θεωρητικής πρότασης.

Ευτύχης Μπιτσάκης Και πάλι για τη διαλεκτική

Το κριτικό μου σημείωμα για το βιβλίο του Φώτη Τερζάκη στο προηγούμενο τεύχος της *Ουτοπίας* προκάλεσε την αντίδραση του συγγραφέα του και το κείμενο το οποίο δημοσιεύουμε χωρίς καμιά περικυψία. Δε θα μπω σε μια λεπτομερειακή ανασκευή των απόψεων του Φ.Τ. ούτε θα επιχειρήσω να αποδείξω ότι «καταλαβαίνω» αυτά που διαβάζω και ότι δεν είμαι «θεολογικά δογματικός», «αφόρητα παρωχημένος» κ.λπ. Στο επίπεδο αυτό δεν μπορεί να γίνει διάλογος. Ο αναγνώστης τόσο του βιβλίου, όσο και του σημειώματός μου, θα κρίνει ποιος παρανοεί και ποιος στρεψόδικα προσπαθεί να τα «μπαλώσει». Εντούτοις, από την αντιπαράθεση αυτή ανακύπτει για άλλη μια φορά ένα κεφαλαιώδες πρόβλημα: το πρόβλημα της εγκυρότητας της μαρξιστικής διαλεκτικής, της ανάκτησης του επιστημονικού κεκτημένου της και της ανάπτυξής της ώστε να αναχθεί στο επίπεδο των αντιθέσεων και των δυνατοτήτων της εποχής μας.

Πράγματι, παρά την κατάρρευση του «σοσιαλιστικού στρατοπέδου»¹, το φάντασμα του Μαρξ και του μαρξισμού συνεχίζει να πλανιέται πάνω από τον κόσμο. Αν λοιπόν δεν μπορούμε να «απαλλαγούμε» από το μαρξισμό, τότε υπάρχει η ανάγκη να ξεκαθαρίσουμε τους λογαριασμούς μας μαζί του. Φυσικά μπορούμε να τον αντιμετωπίσουμε ως ένα ακόμα ακαδημαϊκό «σύστημα». Να του αποδώσουμε όλους τους ακαδημαϊκούς τίτλους και τις τιμές, αποσυνδέοντάς τον από τον αγώνα για την αλλαγή του κόσμου. Παρά τη θετική συνει-

σφοδρά του, ο «ακαδημαϊκός μαρξισμός» πάσχει απ' αυτή την ηθελημένη έλλειψη. Φυσικά υπάρχει και η άλλη «λύση»: να συνεχίσουμε να ταυτίζουμε το μαρξισμό με την απλοϊκή μορφή των σοβιετικών εγχειριδίων, αποφεύγοντας το πρόβλημα της επαναστατικής του ανανέωσης, καθώς και τις πολιτικές επιπτώσεις ενός τέτοιου εγχειρήματος. Αυτό μας προφυλάσσει από το μαχαίρι της κριτικής. Αν όμως πράγματι ενδιαφερόμαστε «να γνωρίσουμε τον κόσμο για να τον αλλάξουμε», τότε θέτουμε μπροστά μας τεράστιο έργο: το έργο της κριτικής ανάκτησης του επιστημονικού κεκτημένου του μαρξισμού και της ανάπτυξής του στις σημερινές συνθήκες.

Ένα τέτοιο titάνιο (και αναγκαστικά συλλογικό) έργο προϋποθέτει πριν απ' όλα τη γνώση και την κριτική αφομοίωση της προϊστορίας της διαλεκτικής. Η ιστορία της διαλεκτικής συνεπώς μας ενδιαφέρει καθαντή, αλλά προπαντός ως προϋπόθεση της αποτίμησης και της επαναστατικής ανανέωσης του μαρξισμού². Η ιστορία αυτή αρχίζει ως γνωστόν από τον Ηράκλειτο και τον Πλάτωνα και φτάνει μέχρι το δημιουργό της νεότερης διαλεκτικής, τον Χέγκελ. Ποια είναι λοιπόν η σχέση της μαρξιστικής διαλεκτικής με την προϊστορία της και ειδικά με τη διαλεκτική του Χέγκελ; Η συζήτηση, την οποία άνοιξαν οι ίδιοι οι Μαρξ και Έγκελς, δεν έχει τελειώσει ακόμα. Και η συζήτηση για τη διαλεκτική οφείλει να συνδέεται οργανικά με την ιστορία του υλισμού και την πάλη του υλισμού με τον ιδεαλισμό. Μέσα σε ποιες συνθήκες λοιπόν γεννήθηκε ο μαρξισμός; Ποιες ήταν οι κοινωνικές και φιλοσοφικές προϋποθέσεις για τη γένεσή του και πώς προσδιορίστηκε από την τότε κατάσταση του εργατικού κινήματος; Ειδικότερα ποια είναι η οφειλή του Μαρξ στον Χέγκελ, ποιο είναι το νόημα της «αναστροφής» της εγγελιανής διαλεκτικής κ.λπ., κ.λπ.;

Η διαδικασία αποκάθαρσης και ανάκτησης περνάει τότε σε δεύτερο στάδιο: Ποια είναι τα συστατικά μέρη του μαρξισμού; Και αναπτύχθηκαν ισόμετρα και με επάρκεια από τους κλασικούς; Ποιο είναι το επιστημολογικό καθεστώς των «επιστημονικών» κλάδων του μαρξισμού, της επιστήμης της Ιστορίας, της Πολιτικής Οικονομίας κ.λπ. Και ποια είναι η φιλοσοφική νομιμότητα του Διαλεκτικού Υλισμού και της Διαλεκτικής της Φύσης ειδικότερα; Αλλά μια στοιχειώδης γνώση των κλασικών του μαρξισμού φανερώνει κενά, συζητήσιμες απόψεις και λάθη στο έργο τους. Αναπτύχθηκε, π.χ., με επάρκεια η θεωρία του κράτους; Η γενική κατεύθυνση της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής; Έχουμε μια μαρξιστική φιλοσοφική ανθρωπολογία, μια θεωρία της «ανθρώπινης φύσης» και μια θεμελίωση της συμβατότητάς της με το σοσιαλισμό; Εκτός από κενά ή ανεπάρκειες, στους κλασικούς επιβιώνουν αστικές αντιλήψεις για την έννοια της προόδου, στοιχεία ιστορικού ντετερμινισμού κ.λπ., τα οποία αν και αποκλίνουν από τις βασικές απόψεις του έργου τους, αποτελούσαν τη βάση για ντετερμινιστικές, μηχανιστικές αντιλήψεις και πρακτικές μετά το θάνατο του Μαρξ και προπαντός στον αιώνα μας.

Ανάγκη λοιπόν να αποτιμήσουμε κριτικά και όχι ταλμουδικά το έργο των θεμελιωτών του μαρξισμού. Αλλά οι κλασικοί μπορούν να απαντήσουν σε όλα τα σημερινά μας ερωτήματα; Η εποχή όπου επιλεγμένα «τσιτάτα» των κλασικών αποτελούσαν πανάκεια για τον απολογητικό μαρξισμό των γραφειοκρατιών έχει παρέλθει. Οι νέες πραγματικότητες θέτουν νέα ερωτήματα. Οι κλασικοί θα αποτελέσουν την αφετηρία και τη βάση για την κατανόηση του σημερινού κόσμου. Αλλά δεν είναι μόνον η χρονική απόσταση και οι νέες πραγματικότητες. Είναι και η μετέπειτα ιστορία του μαρξισμού και οι στρεβλώσεις του από τη στιγμή

που μετατράπηκε σε κρατική ιδεολογία. Ανάγκη λοιπόν να γνωρίσουμε τη μετέπειτα ιστορία του μαρξισμού και να αποκαθάρουμε τη θεωρία από στρεβλώσεις, μηχανιστικές επικαλύψεις και την όλη απολογητική σκουριά. Ειδικά ως Έλληνες, δεν μπορούμε να αγνοούμε τις συνθήκες πρόσληψης, ανάπτυξης και τις περιπέτειες του μαρξισμού στη χώρα μας³.

Μετά απ' όλα αυτά και μαζί με όλα αυτά μένει το μεγάλο έργο της δημιουργικής ανάπτυξης του μαρξισμού στις σημερινές συνθήκες. Στην εποχή του καπιταλισμού των πολυεθνικών, των πλανητικών αντιθέσεων και της θυελώδους ανάπτυξης των φυσικών επιστημών. Κάποιος ή κάποιοι πρέπει να συνεχίσουν την ιστορία του *Κεφαλαίου*. Να πάνε πέρα από το *Κεφάλαιο* του Μαρξ⁴. Να αναπτύξουν τη μαρξιστική θεωρία της γνώσης σε ανελέητη αντιπαράθεση με τις φιλοσοφίες του «μεταμοντερνισμού»⁵. Να αναπτύξουν τη μαρξιστική ιστορία των επιστημών, τη μαρξιστική επιστημολογία, σε αντιπαράθεση με το θετικισμό και τη στρεβλή ιστορικότητα τύπου Th. Kuhn, Feyerabend, Popper και άλλων. Να συγκροτήσουν μια μαρξιστική φιλοσοφική ανθρωπολογία με αφετηρία τις αντιλήψεις του Μαρξ, αλλά ανακτώντας από τη σύγχρονη νευρο-φυσιολογία, την ψυχολογία, την εθνολογία κ.λπ.⁶. Τέλος (δηλαδή τέλος, υπάρχει τέλος;) να αναπτύξουν μια αυθεντικά μαρξιστική θεωρία της τέχνης, αποφεύγοντας τόσο τον απλοϊκό κοινωνιολογισμό, όσο και τις θεωρίες που αρνούνται τους κοινωνικούς προσδιορισμούς, την κοινωνική και ειδικά τη γνωστική λειτουργία της τέχνης. Και μαζί με αυτά και προπαντός: Να επεξεργαστούν τη θεωρία και τη στρατηγική της σοσιαλιστικής επανάστασης, σε μια εποχή όπου το σύνθημα «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα» πρέπει να αντικατασταθεί από το σύνθημα «κομμουνισμός ή καταστροφή της ανθρωπότητας».

Επιχείρησα να επισημάνω ορισμένα από τα βασικά ερευνητικά πεδία που πρέπει να απασχολήσουν τους σημερινούς μαρξιστές. Πρόκειται για τεράστιο έργο και για τεράστια ευθύνη, μπροστά στα οποία τρομάζει όποιος πράγματι ενδιαφέρεται για την εξάλειψη της κεφαλαιοκρατικής βαρβαρότητας.

Επαναπροσδιορισμός λοιπόν της Διαλεκτικής; Ας δεχτούμε τον όρο, εφόσον συμφωνούμε για την ανάγκη. Μ' αυτή την προοπτική τι προσφέρει το βιβλίο του Φώτη Τερζάκη; Αντιγράφο: «Εδώ η διαλεκτική αποκαθαίρεται από κάθε είδους σύγχυση και παραδίδεται με τη δυνατή καθοδηγητική λάμψη της ως ένα μοναδικό μέσο για την κατανόηση και τη μεταμόρφωση του κόσμου». Ο συγγραφέας προφανώς δεν εγκαταλείπει το «απελευθερωτικό του όραμα» και με μετριοφροσύνη αποτιμά το έργο του ως όργανο με μια τέτοια προοπτική.

Τι «επαναπροσδιορίζει» όμως ο Τερζάκης; Δε θα επαναλάβω όσα έγραψα στο σημείωμα μου. Μερικές παρατηρήσεις εντούτοις είναι αναγκαίες. «Η διαλεκτική επαναπροσδιορισμένη». Απορία πρώτη: Το τιτάνιο αυτό έργο πραγματοποιήθηκε σε 90 σελίδες; Αλλά τι επαναπροσδιορίζεται στο βιβλίο; Τα πρώτα κεφάλαια που αναφέρονται στην ιστορία της Διαλεκτικής, έχουν ένα αναμφισβήτητο ενδιαφέρον, αλλά δεν προσφέρουν τίποτα το ουσιαστικά νέο. Το τελευταίο κεφάλαιο «Το τρία και το δύο», με τις δυνάδες και τις τριάδες, τις ιεραρχικές και μη δομές κ.λπ., το οποίο ο ίδιος ο συγγραφέας αποτιμά ως «θεωρητική πρόταση αρκετά παράτολμη», με «πυκνές διατυπώσεις» και «λεπτές περιπλοκές», «που είναι δύσκολο να παρακολουθήσει ο αναγνώστης», αν κ.λπ., είναι μια σπουδαιοφανής απόπειρα άμεσης μηχανιστικής συσχέτισης ιδεών και κοινωνικών σχέσεων (ισομορφισμού

ανάμεσα στην κοινωνική δομή και στις δομές της σκέψης, κατά το συγγραφέα) που δεν προσφέρει τίποτα στην προσπάθεια να κατανοήσουμε τη σχέση κοινωνίας και ιδεών. Αν κάτι προκύπτει απ' αυτό το «πυκνό» συγκεχυμένο κείμενο, αυτό είναι η άρνηση του επαναστατικού χαρακτήρα της Διαλεκτικής, εφόσον ο συγγραφέας του αρνείται την ύπαρξη και το ρόλο των ανταγωνιστικών αντιθέσεων. Ο Τερζάκης αποτιμά ο ίδιος το έργο του. Καλό είναι να έχει κανείς καλή ιδέα για τον εαυτό του.

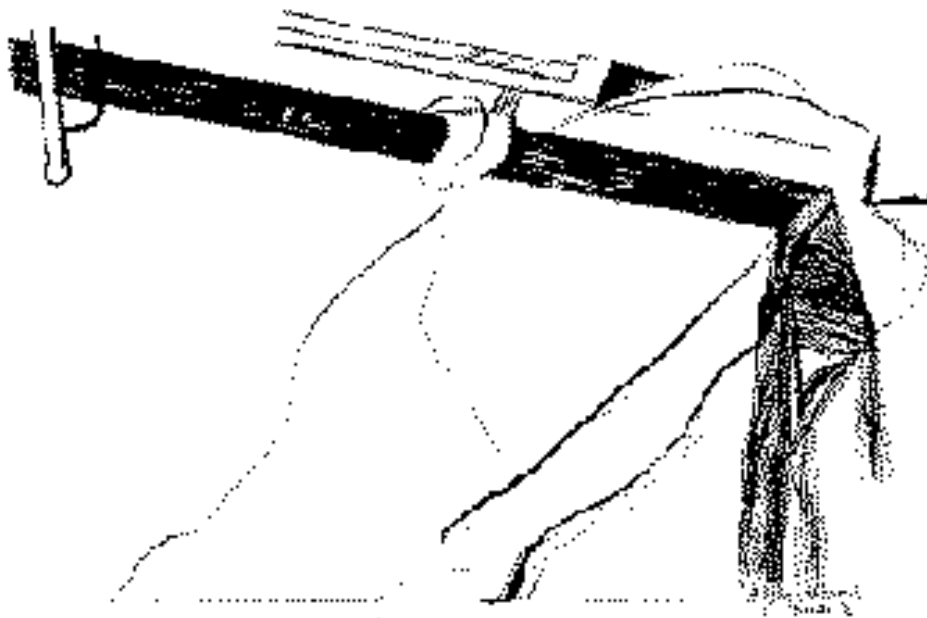
Ο Τερζάκης επιχειρήσε να «επαναπροσδιορίσει» τη διαλεκτική χωρίς καν να αναφερθεί στους κλασικούς του μαρξισμού, αγνοώντας, παρασιωπώντας και λοιδορώντας χωρίς στοιχεία, χωρίς αναφορές, χωρίς επιχειρήματα και με ύφος ανάξιο πνευματικού ανθρώπου το έργο των νεότερων μαρξιστών. Ειδικά, χωρίς προφανώς να το γνωρίζει, χλευάζει με την έπαρση του ημιμαθούς το έργο των Γάλλων μαρξιστών⁷. Τι επιχειρήσε λοιπόν ο συγγραφέας μας; Όπως θα έλεγε ο Ροϊδης, θέλησε να φτιάξει σκορδαλιά χωρίς σκόρδο. Αλλά ο Τερζάκης διαμαρτύρεται: Άλλο ήταν, λέει, το θέμα του, το οποίο εγώ φυσικά «παρანόησα». Λοιπόν; «Με την άδεια του κ. Μπιτσάκη έγραψα ένα βιβλίο για να δείξω ότι ακριβώς η διαλεκτική, ως τύπος θεωρίας συνδεδεμένος καταστατικά με ένα απελευθερωτικό πρόταγμα της κοινωνίας, δεν πρέπει να ταυτίζεται ειδικά με το μαρξισμό». Ωραία! Αλλά πώς θα απαλλαγούμε από το φάντασμα του Μαρξ; Πώς θα «επαναπροσδιορίσουμε» τη διαλεκτική, αγνοώντας τη φιλοσοφία που σφράγισε όσο καμιά άλλη τον αιώνα μας; Αλλά για το συγγραφέα μας ο μαρξισμός είναι μόνο πηγή κακών. Έτσι, χωρίς καμιά αναφορά, χωρίς καμιά παραπομπή στο έργο των κλασικών, ο Τερζάκης αποφαίνεται ότι «εξουσιαστικές μορφές ιδεολογίας [] ταυτόσημες με των αντιπάλων του [...] μπορούν να ανιχνευθούν στη σκέψη του Καρλ Μαρξ». Έτσι, απλά. Ο Μαρξ πρόδρομος των γκουλάγκ. Μας το είπαν αυτό και άλλοι, πολύ πριν το νέο μας φιλόσοφο. Όσο για τους υπόλοιπους, ο Τερζάκης, «στη σκέψη των Ένγκελς, Κάουτσκι, Λένιν» κ.λπ., διαβλέπει «μια αποκρουστική μορφή ιδεολογίας» που οδήγησε «σε γραφειοκρατικά κράτη-εκτρώματα» κ.λπ. Και ο αφορισμός αυτός, χωρίς τεκμηρίωση, εκφράζει μια αλήθεια απ' εαυτής φανερή! Δρυός πεσούσης πας ανήρ ξηλεύεται.

Τι επιχειρήσε εν τέλει να επαναπροσδιορίσει ο Τερζάκης στις 90 σελίδες του; Και γιατί δεν αναφέρθηκε στο μαρξισμό; Ίσως ετοιμάζει κάποια δική του θεωρία, σύμφωνη με το «απελευθερωτικό του όραμα», που τολμηρά θα πηγαίνει πέρα από τον Πλάτωνα, πέρα από τον Χέγκελ και που φυσικά θα είναι αντιμαρξιστική. Εύχομαι κάθε επιτυχία στη μεγαλόπνευστη προσπάθεια, μόνο που τα μεγάλα έργα απαιτούν γνώση, το σωκρατικό «γνώθι σ' αυτόν», υψηλή κοινωνική συνείδηση, έλλειψη εγωπάθειας. Εν τέλει: Πνευματική εντιμότητα. Φαίνεται πάντως ότι η εφήμερη δόξα των «νέων φιλοσόφων» του Παρισιού δεν αφήνει τον Τερζάκη να κοιμηθεί, όπως «το του Μιλτιάδου τρόπαιον» δεν άφηνε κάποιον ένδοξο πρόγονό μας να «καθεύδει».

Τελευταία απορία. Ο Τερζάκης διερωτάται στα σοβαρά «αν υπάρχει ακόμα φιλοσοφική σκέψη». Αλλά τότε τι θέλει και παιδεύεται με τη φιλοσοφία; Εκτός αν θεωρεί τον εαυτό του μοναδικό επιζών δείγμα του είδους «φιλόσοφος».

Βιβλιογραφικές επισημάνσεις

1. Για τα αίτια της κατάρρευσης, βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Ένα Φάντασμα πλανιέται*, Στάχυ 1992.
2. Για την προϋστορία της διαλεκτικής, βλ. Ε. Β. Ιλιένκοφ, *Διαλεκτική Λογική*, Gutenberg, 1983.
3. Για την ιστορία του ελληνικού μαρξισμού, βλ. Π. Νούτσου, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, Γνώση, 4 τόμοι.
4. Μια τέτοια απόπειρα αντιπροσωπεύει το μνημειώδες έργο του Ούγγρου φιλοσόφου Istvan Meszáros, *Beyond Capital*, Merlin Press, 1995.
5. Για μια κριτική αποτίμηση της αστικής φιλοσοφίας, βλ. Α. Γκεντέ, *Η φιλοσοφία της κρίσης*, Σύγχρονη Εποχή, 1994.
6. Βλ. σχετικά, Ε. Μπιτσάκη, *Φιλοσοφία του Ανθρώπου*, Gutenberg, 1991.
7. Για μια κριτική αποτίμηση του γαλλικού μαρξισμού, βλ. Μ. Kelly, *French Marxism*, Hopkins Univ. Press, 1982.

Εργατικό ατύχημα, σινική, 1972